



A földhasználat és a birtokviszonyok alakulása a Kárpát-medencében

Dr. Dömsödi János egyetemi docens

Nyugat-Magyarországi Egyetem Geoinformatikai Főiskolai Kar

Az európai földhasználati, birtokszerkezeti viszonyok kialakulásának rendszertani áttekintése [1] után a Kárpát-medence helyzetét mutatjuk be, elősegítve ezáltal az összehasonlítást (az európai léptékű gondolkodást [4]) és a környezetvédelmi (természetvédelmi) szempontok feltárását és megismerését [3].

Természeti, környezeti adottságok

A történeti Magyarország egy évezreden át (1918-ig) kiterjedt az egész középső Duna-medencére (amely a Stájer, illetve Dinári-Alpokhoz félkörívben csatlakozik, amelyet Kárpát-medencének neveznek). A medence belsejét szigethegységek tagolják három almedence-részre: a Kisalföldre, a Nagyalföldre és Erdélyre. Területét eredendően és túlnyomóan a két nagy eurázsiai táj: a vegyes erdők és a füves puszták (növényzete) jellemzi. Azonban igen sajátos a láp- és mocsárvidékek elterjedése is (kismedencék, sárrétek, turjánok, vápák stb.). Sajátosak a klímaviszonyok is, mert a tengerektől minden irányban több mint 500 km a távolság, és a hegykoszorú miatt meglehetősen kevés csapadék hullik a medence belsejére (évi 400-600 mm), ezért Nyugat-Európához képest száraz, – a forró mediterrán nyári levegő behatolása esetén – gyakran aszályos ez a terület. Nyugat-Európában az esős őszi okozza a rosszabb aratást, ez a csapadékos időszak azonban elenged-

hetetlen ahhoz, hogy a Kárpát-medencében a vetések kitartsanak az áhított (sokszor elmaradó) májusi esőig, amelyet a paraszti bölcsesség nálunk az arannyal mond egyenértékűnek.

Akár nyugati földművelő, akár keleti állattartó népek érkeztek a Kárpát-medencébe, a magukkal hozott mezőgazdasági kultúrájuk kiegészítésére a másik féltől való tanulásra kényszerültek. Az erdővidék parasztjainak és a sztyeppék pásztorainak azonban még egy harmadik sajátos tényezőhöz (a száraz klíma ellenére uralkodó területi vízbőséghez) is igazodniuk kellett. A medencét körülvevő hegykoszorúra bőven hulló csapadék (évi 1000-1500 mm) a Duna, a Tisza és mellékfolyóik révén jut a medence belsejébe, amely ez által válik – csapadékszegénysége ellenére – Európa vízben egyik leggazdagabb területévé. A medence síksági területének kb. harmadrészét az év nagyobb részében a vízzel borított árterek, lápos, mocsaras területek foglalták el. *A mintegy 3,5 millió ha vizes, vizenyős területből 2.5 millió ha szántóföldet lehetett nyerni az utóbbi két évszázad vízszabályozásai révén, többet, mint Hollandiában, Angliában, valamint a Pó és a Loire völgyében együttvéve.*

A magyarok sajátos földhasználatára (földszeretete)

A nagyarányú szabályozás előtt sajátos vizes helye volt ez a gazdálkodásnak, mint ahogy más-más

gazdálkodási módot igényeltek a füves puszták és ligeterdős füves domboldalak [2]. A Kárpát-medence természeti és gazdaságföldrajzi viszonyai nem kedveztek sem a földművelésre, sem az állattartásra alapozott gazdálkodási struktúrának. Évezredek óta ilyen egyoldalúan gazdálkodó népek költöztek ide be, de egyikük sem tudott gyökeret verni mindaddig, *amíg egy olyan nép nem érkezett, amely a medence belsejében egyaránt hasznosítani tudta mindhárom típust: az ártereket, a homokos, löszös pusztákat és a ligeterdős domboldalakat.* A magyar nép mindhárom tájtypus gazdasági lehetőségeit ismerte, és értékesítette (Kr. u. 900 körül történt ideköltözése előtt is). A magyarság a pusztaságot, a domb- és lápvidékeket megszállva, az ott levő szláv népességet asszimilálta, és egyben eltanulta tőle mindazt, amivel a korábban ismert gazdasági módszereit a helyi viszonyokhoz igazíthatta (pl. takarmányszárítás, újabb növények termesztése). A magyar földhasználat és birtokszerkezet kezdetben oly módon alakult, hogy a legelőnek használt terület egy részét elkerítették, előbb jószágot tartottak rajta, majd a természetes trágyával termékenyített "telek"-nek nevezett földet feltörték: első évben kölest, később búzát, árpat vetettek bele (szántónak használták). Amikor a telek kimerült, más helyen törtek fel újat. Ehhez a külterjes földműveléshez sok föld kellett, ezért egy ekére viszonylag nagy, mintegy 50 ha területet számítottak, ezt nevezték „ekealjnak“, amelynek persze csak kis részét szántották-vetették egyszerre. (Itt kell megemlíteni, hogy a lapterületek szántóföldi művelésbe vételére ma is a telkesítés szót használjuk.) A magyarok ún. talpekéje forgatásra nem, csak feltérésre volt alkalmas. A hazai szlávok sem használtak fordítóékét, helyette a folyóvölgyekben ún. túróékét (raló), az irtásföldeken pedig kapaékét (szoha) alkalmazták.

A népesség szaporodásával és a nyugati (szlovén, cseh, német, francia) telepések beköltözésével a 12. század végére alakult ki a földterületeket jobban kihasználó *kétnyomásos* földművelés (amelyben váltogatva használták ugyanazt a földet szántónak és legelőnek). A nyomásrendszerrel együtt jelent meg az új, kisebb területi egységet jelző földmérték, a kb. 0,4 ha nagyságú „magyar hold“. A 13. században egy parasztháztartás kb. 30 hold szántóföldön gazdálkodott két-, ritkábban háromnyomásos rendszerben. A földművelés legigényesebb ága a szőlőművelés volt, amely a rómaiak után a honfoglalásig folyamatosan fennmaradt, és amelyet a magyarok már a honfoglalás előtt is gyakoroltak [2].

Bármennyire is fejlődött a magyarországi földművelés a korai feudalizmus idején, a hagyományok és a földrajzi adottságok egyaránt inkább az állattenyésztésnek kedveztek. (Számottevő lótenyésztés mellett a paraszti állatállomány egyharmada ökör, tehén és sertés volt. A juhtenyésztésre a Déli-Kárpátokba bevándorló balkáni eredetű román parasztok „szakosodtak“. Ebben az időben a Kárpát-medence belsejének egyharmada ártér volt, ezért a lakosság jelentős része főfoglalkozásként űzte a halászatot is.)

Sajátos hazai földhasználat volt a *fokgazdálkodás*: a folyók holtágainak mesterséges megnyitása a főfolyás felé a fokokon (hordalékpadokon) átvágott, keskeny csatornák által. Ezzel a módszerrel sikerült az áradások vizét elosztani, lecsendesíteni, és a partokat a rombolástól megvédeni, és ami a legfontosabb: az elposványosodással, elszikesedéssel fenyegetett holtágakat élővízzel felfrissíteni. Ezzel a sajátos ősi vízgazdálkodással a fokok módszeres nyitásával, zárásával rendszerben tartásával (amely a faluközösségek gondos és kemény munkájával volt elérhető), nagy területeken tudták a szigeteken nőtt kőris- és tölgyerdőket, valamint az oltással nemesített őshonos alma, körte, szilva, mogyoró gyümölcsösöket fenntartani, az állandó szárazulatokon gabonát termelni, az elárasztott réteket, legelőket és erdőkben őrizet nélkül méneseket, gulyákat, kondákat tartani [2]. Emellett az állandóan vizes területeket is (súlyom, gyékény, káka, nád begyűjtésével) hasznosították.

A társadalmi rétegződés és a birtokviszonyok alakulása

A királyi birtokok központjai, az ún. udvarok körül a hazai szlávok és a behurcolt rabszolgák közül kikerülő *udvarnokok* dolgoztak. A földművelést a „szántók“ és „szőlősök“ végezték.

A vármegyék területén a *szabad parasztság* földközösségben élő falvakban lakott. Az egyházi és világi földesurak birtokait a szabadok falvainak nagy határaitól szakították ki, ezek néhány ekealjat tettek ki, ezért többnyire szétszórtan, egymástól elszigetelten feküdtek. Ezeket a hazai latinságban *prédium* nevet viselő majorokat a szolgálatba szegődő szabad parasztok (lovasjobbágyok) művelték. A 12. századtól egyre több külföldi szabad paraszt, „vendég“ települt be, akik fejlettebb technikát hoztak, növelték a paraszti munka termelékenységét (fordítóéke, nyomásos gazdálkodás stb.). A 13. század végére az udvarnokok, lovasjobbágyok, rabszolgák, vendégek egységes paraszti osztályba

1. táblázat. A földbirtokok megoszlása Magyarországon (1895)

Megnevezés	A gazdaságok száma		A gazdaságok területe			
	Összesen	%-ban	Összes terület		Ebből szántóföld	
			Kataszteri holdban	%-ban	Kataszteri holdban	%-ban
Törpegazdaságok						
1 kataszteri hold alatt	526 949	23.6	232 011	0.6	96 8892	0.5
1-5 kataszteri hold	716 769	30.0	1 923 157	5.2	1 273 448	6.3
Kisgazdaságok						
5-10 kataszteri hold	458 535	19.2	3 317 079	9.0	2 273 960	11.2
10-20 kataszteri hold	385 381	16.1	5 396 130	14.6	3 677 270	18.1
20-50 kataszteri hold	205 181	8.6	6 012 080	16.3	4 092 390	20.2
50-100 kataszteri hold	36 032	1.5	2 411 657	6.6	1 632 351	8.1
Középgazdaságok						
100-200 kataszteri hold	10 275	0.4	1 403 452	3.8	905 736	4.5
200-500 kataszteri hold	6 448	0.3	2 021 432	5.5	1 177 463	5.8
500-1000 kataszteri hold	3 144	0.1	2 238 905	6.1	1 179 275	5.8
Nagygazdaságok						
1000 kataszteri hold felett	3 768	0.2	11 901 380	32.3	3 961 435	19.5
Gazdaságok összesen	2 388 482	100.0	36 857 283	100.0	20 270 220	100.0

olvadtak össze, a szabadon szolgáló jobbágy nevével örökölte. A parasztság többsége a feudális – földesúri bírói – joghatóság alatt telkes *jobbágy* lett. A jobbágyterheket leginkább a mezővárosi kiváltságok enyhítették (a földesuraknak szükségük volt olyan városközpontokra, ahol jobbágyaik terméfeleslegüket eladhatták). A vágómarha és bor forgalmazása is megnövekedett, gazdag mezővárosok

alakultak ki (Debrecen, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Túrkeve, Makó, Tokaj, Mád, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tállya, Tarcsl stb.). A mezővárosi jobbágyok már a polgári (cívus) nevet viselték, és megváltották magukat a robottól. Így a Kárpát-medence is bekapcsolódott Európa gazdasági életébe, kibontakozott a belső és külső piacra irányuló áru-termelés. Az uralkodó üzemi forma a paraszti *csa-*

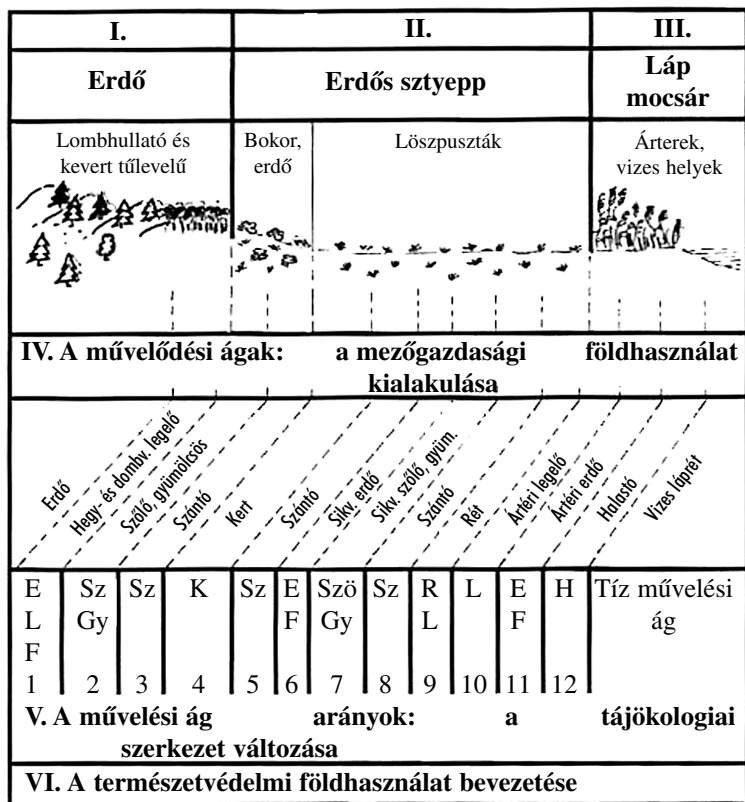
2. táblázat. A művelési ágak alakulása Magyarországon 1873-1913 között

	1873		1883		1895		1913	
	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%
Szántó	16 792 278	34.7	20 130 533	41.0	20 906 286	42.8	22 301 493	45.5
Kert			604 377	1.2	653 357	1.3	658 247	1.3
Rét	6 437 173	13.3	5 202 096	10.6	4 978 343	10.2	4 537 083	9.2
Szőlő	590 158	1.2	622 186	1.3	489 197	1.0	526 647	1.1
Legelő	7 148 158	14.8	6 446 327	13.1	6 361 673	13.0	5 774 496	11.8
Erdő	13 685 484	28.2	13 203 782	26.9	12 990 842	26.6	12 651 058	25.8
Nádas	268 628	0.5	156 698	0.3	140 484	0.3	94 399	0.2
Termőterület	44 921 879	92.7	46 365 999	94.4	46 520 182	95.2	46 543 423	94.9
Terméketlen	3 533 291	7.3	2 777 143	5.6	2 319 743	4.8	2 508 292	5.1
Összes terület	48 455 170	100.0	49 143 142	100.0	48 839 925	100.0	49 051 715	100.0

ládi gazdaság volt, amelyben a földművelés és az állattenyésztés kölcsönösen kiegészítették egymást. A gabona természetesen egyik tájtípusról sem hiányzott. Ugyanakkor a gazdasági tájak alakulásában dinamikusabb szerepe volt a szőlőtermesztésnek. Teraszolással, trágyázással előkészített talajon, új metszési módszerekkel, az október végéig halasztott szüreteléssel (európai hírű borvidékek kialakulásával) a szőlőművelés jelentősen

tenyésztéssel állandóan növekedett. A bor és a szarvasmarha külföldre történő eladásával – a világgipi kereskedelembe történő bekapcsolódással – az ország gazdasága is jelentősen erősödött.

A 19. század végi jobbágyfelszabadítás a jobbágság nagy részét föld nélkül „szabadította fel”. Így alakulhatott ki a szabad bérmunkás-osztály, amely a tőkés fejlődés előrehaladását segítette. Az 1867-es kiegyezés utáni agrárpolitikai intézkedé-



1. ábra. A természetes növénytakaró és tájszerkezet (I, II, III) felbomlása; a mezőgazdasági földhasználat (IV), a művelési ágak kialakulása; a tájökologiai szerkezet, a művelési arányok (V) változása:

- 1 = Hegy-és dombvidéki erdő (E), Legelő (L), Fás terület (F).
 - 2 = Dombvidéki szőlő (szö), Gyümölcsös (Gy) terület.
 - 3 = Szántó (Sz)
 - 4 = Kert (K)
 - 5 = Szántó (Sz)
 - 6 = Síkvidéki erdő (E), Fás terület (F)
 - 7 = Síkvidéki szőlő (Szö), Gyümölcsös (Gy) terület.
 - 8 = Szántó.
 - 9 = Alluviális rét (R), Legelő (L).
 - 10 = Ártéri legelő (L).
 - 11 = Ártéri erdő (E), Fás terület (F).
 - 12 = Halastó (H).
- A természetvédelmi földhasználat bevezetése (VI), szükségessége.

fellendült. Tokaj környékén 20 városka már 1561-ben közös rendtartást vezetett be. A Balatontól délre levő híres középkori szőlőhegyek új ültetésekkel gyarapodtak, jó néhány alföldi mezőváros pedig oly módon vált a borkereskedelem központjává, hogy polgáraik az elnéptelenedő környező falvak szőlőhelyeit is bérbe vették, vagyis a bor forgalmazásával és termelésével is foglalkoztak. Ugyancsak az elhagyott falvak földjeinek legelőként való bérletével alakították ki a *vágómarha-kereskedést* és *tenyésztést* is. (A 13. század végén a Magyar Alföldre bevándorló kunok hamarosan nemessé, illetve szabad paraszttá lettek, és a villásszarvú, egérszürke színű kun marha testtömegét gondos

sek közül említést érdemel a szőlődézsma eltörlése, a majorsági zsellérkérdés rendezése, valamint a tagosítások és a különböző parcellázások. Azonban alapvetően ezek sem változtattak a korszak egészére jellemző birtokstruktúrán [5]. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás szerinti birtokmegoszlást az 1. táblázat ismerteti.

A tájhasználat (természetvédelmi földhasználat) alakulása

A mezőgazdaságnak a 19. század közepétől következő igen jelentős fejlődése (műtrágyázás, talajjavítás, vízrendezés, lecsapolás, gépesítés

stb.) után a szántók területe 3,2 millió hektárral növekedett. Ez a nagy arányú növekedés már nem az erdők (irtásföldek), hanem sokkal inkább a rét- és legelőterületek feltörése eredményeként következett be (2. táblázat). Az első világháborút követő trianoni békeszerződés után hazánk erdőterülete 7,4 millió hektárról 1,2 millió hektárra csökkent. Az erdők élőfa-készlete, fafaj-összetétele, elégtelen területe és hozama nagy mennyiségű fabehozattal tett szükségessé. A második világháború után Magyarország a 12 százaléknyi erdőterületével a legkisebb erdőszültségű országok között volt Európában.

Ez a földhasználati, tájhasználati struktúra (a művelési ágak kialakulása, helyükre kerülése, arányai) a későbbiekben sem változott számottevően. A környezetvédelmi (természetvédelmi) célú földhasználat követelményei miatt ez az állapot azonban felülvizsgálatra szorul (1. ábra). A három (az 1. ábrán: I, II, III) eredeti tájszerkezeti, növényi övezet felbomlásában a földhasználat fejlődésével összefüggésben főként a *geomorfológiai* adottságoknak és a *földminőségnek* volt (van) uralkodó szerepe [3]. A geomorfológia a tájszerkezet földhasználati *sorrendiségét* határozza meg. A legmagasabb, meredekebb területeken erdőket, a lankásabb helyeken hegyi legelőket, szőlőket, gyümölcsösöket találunk (pl. a települések dombvidéki „szőlőhegyes“ környezetében). A sík vagy közel síknak tekinthető területek uralkodóan szántók. Az alluviális völgytalpak, síkságok pedig többnyire rét- és legelőterületek. A társadalmi, gazdasági fejlődés *későbbi (jelenkori) időszakában* a környezet- és természetkárosodás felerősödésével került sor az eredeti (az 1. ábrán: I, II, III) övezetek külön-külön, de a rajtuk kialakult művelési ágakkal együtt történő vizsgálatára [3]. Ezek a vizsgálatok feltárták és bizonyították, hogy

- a lápok, mocsarak esetében aránytalanul nagy mértékben változott a száraz és az állandóan vizes területek aránya (a 19-20. század fordulóján még 100.000 ha volt, jelenleg 38.000 ha a szerves talajok kiterjedése), és hiányoznak a vizes élőhelyek,

- a löszpuszták helyén (a túlzottan „fölszántott ország“ benyomását keltve) csak nyomokban találunk löszgyepeket, ezért itt a szántók övezetében többnyire hiányoznak az ökológiai (zöld) folyosók,

- elfeledkeztünk arról, hogy az erdők növelése nélkül nincs kiegyensúlyozható természeti környezet.

Összefoglalás

A Kárpát-medencében a magyarok szívóssága, földszeretete és más népeket befogadó természetete meghatározó volt a földhasználat fejlődésében. A birtokszerkezet kialakulása a nyugat-európaival mutat hasonlóságot. Az erdők nagy arányú kiirtásával és a gyepek nagy arányú feltörésével a művelési ágakban, illetve a földhasználatban (tájhasználatban) aránytalanságok következtek be. Az aránytalanságokon a visszagyepesítésekkel, erdőtelepítésekkel, az ártereken és lápterületeken pedig vizes élőhelyek visszaállítással lehet javítani.

IRODALOM

1. *Dömsödi J.* 2001: A földhasználat szerepe az európai birtokszerkezet kialakulásában. *Geodézia és Kartográfia* LIII. (12/2001)
2. *Dömsödi J. – Szalai T. – Horváth F.* 1998: *Mezőgazdasági földhasználat.* (Egyetemi jegyzet) Szent István Egyetem, Gödöllő
3. *Dömsödi J.* 2000: A földhasználat szerepe a táj kialakulásában és változásában. A táj változása a Kárpát-medencében (2000. június) c. konferencia kiadványkötete. Szent István Egyetem
4. *Pounds, N. J. G.* 1997: *Európa történeti földrajza.* Osiris kiadó, Budapest
5. *Szabó Gy.* 2001: *Föld- és területrendezés II/A, III.* Főiskolai jegyzet. NYME Geoinformatikai Főiskolai Kar, Székesfehérvár

Land use and land possessions relationship in the Carpathian Basin

J. Dömsödi
Summary

The toughness of Hungarians', their love of land and their nature of accepting other people was decisive in the development of land usage in the Carpathian Basin.

The development of land structure is similar to that of Western Europe. The great measure with which forests were destroyed and fields were broken led to disproportions in agriculture and land usage. This disproportion can be helped by replanting grass, reforestation and by restoring wetlands on flood areas and moorlands.